

ДЗЕЯСЛОВЫ З СУФІКСАЛЬНЫМ КАМПАНЕНТАМ *-ІР-/-ЫР-* У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Праблема дзеяслоўнага словаўжывання і дзеяслоўнай словатворчасці здаўна з'яўлялася аб'ектам пільнай увагі беларускіх даследчыкаў. Апошнім часам асабліваю цікавасць выклікае даследаванне дэрывацыйнай будовы запазычаных дзеясловаў з суфіксам *-ірава-/-ырава-*, якія выявілі найбольшую адчувальнасць да патрэб камунікацыйнай і намінацыйнай дзейнасці беларускамоўных носьбітаў.

Складаны дзеяслоўны суфікс *-ірава-/-ырава-* сёння ўжываецца ва ўсіх трох усходнеславянскіх мовах. У рускай літаратурнай мове ён з'явіўся ў канцы 17-- пач.18 ст. у выніку далучэння славянскага дзеяслоўнага суфікса *-ова-* да запазычаных іншамоўных (нямецкіх, французскіх, італьянскіх, галандскіх) асноў на *-er, -ir-, -ieren-, -eeren-, -ge-, -en-*. У сучасных рускіх лексікаграфічных даведніках налічваецца каля 800 дзеяслоўных лексем. (Авилова Н.С. Слова интернациональнага происхождения в русском литературном языке нового времени. -- М., 1967.С. 13, 43)

У старабеларускай пісьмовай мове дзеясловы з суфіксам *-ірава-/-ырава-* не ўжываліся. Не было іх і ў беларускай народнай мове, а таму іх і не фіксуе ні адзін дыялектны слоўнік беларускай мовы. Праўда, у слоўніку І.І.Насовіча зафіксаваны тры дзеясловы з *-іроваць*: *шафіроваць* 'распараджацца, клапаціцца', *штоціроваць* 'ісці на прагулку', *штофіроваць* 'багата адзявацца'. Побач з дзеясловам *шафіроваваць* у слоўніку падаецца назоўнік *шафаванне* таксама са значэннем 'распараджацца', што можа сведчыць аб структурнай няўстойлівасці і аглутынатыўнасці суфікса *-ір(-оваць)*.

Упершыню дзеясловы з *-ірава-/-ырава-* фіксуе "Русско-белорусский словарь" пад рэдакцыяй А.Александровіча (1937). Усяго ў гэтым слоўніку, у рускай рээстравай частцы налічваецца 202 беспрэфіксальныя дзеясловы на *-іроваць*, якім адпавядаюць 132 беларускія дзеясловы з *-ірава-* і 70 з *-ава-*.

Сёння дзеясловы з суфіксам *-ірава-/-ырава-* дастаткова пашыраны ў сучаснай беларускай мове і шырока прадстаўлены ў беларускіх слоўніках рознага тыпу. Так, перакладны "Русско-белорусский словарь" (1953) у беларускай частцы змяшчае каля 247 лексем, "Беларуска-рускі слоўнік" (1962) -- 255 адзінак, "Тлумачальны слоўнік беларускай мовы" зафіксаваў каля 300 лексем, "Русско-белорусский словарь" (1982) -307 дзеясловаў. Пераважная большасць запазычаных дзеясловаў маюць паралельнае ўжыванне са спрадвечна беларускім суфіксам *-ава-/-ява-*, што і адлюстравана не толькі ў "Тлумачальным слоўніку беларускай мовы", але і іншых перакладных слоўніках. Як бачна, фіксацыя гэтых дзеясловаў нават у акадэмічных слоўніках не вызначаецца пэўнай абгрунтаванасцю і паслядоўнасцю, а таму і афармляюцца па-рознаму.

Напрыклад: *арыентаваць* -- *арыенціраваць*, *цытаваць*--*цыціраваць*, *аналізаваць*--*аналізіраваць*, *іранізаваць*--*іранізіраваць*, *кваліфікаваць*, *інфармаваць*--*інфарміраваць*, *функцыянаваць*-- *інфарміраваць*, *дэзінфікаваць*--*дэзінфіцыраваць*, *імпартаваць*--*імпарціраваць* і інш.

Да пытання ўжывання дзеясловаў з *-ірава-* /*-ырава-* ў беларускай мове звярталіся многія даследчыкі (М.С. Васілеўскі, Г.М. Мезенка, А.Я. Баханькоў, П.У. Сцяцко, Р.Н. Ключаў, М.Лобан, Я.М. Камароўскі, А.І.Яновіч, П.П.Шуба і інш.). Большасць з іх зыходзяцца ў адной думцы: у беларускую мову дзеясловы з *-ірава-*/*-ырава-* прыйшлі з рускай мовы, паколькі роля рускай мовы ў развіцці беларускай літаратурнай мовы дастаткова вялікая, з яе "беларуская як блізкароднасная запазычвае не толькі словаўтваральныя мадэлі, але і гатовыя словы". (Баханькоў А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд. -- Мн., 1982. С. 146).

Грунтоўнае даследаванне суфіксальнага ўтварэння дзеясловаў прадстаўлена ў манаграфіі М. С. Васілеўскага "Дзеяслоўнае словаўтварэнне" (Мн., 1985), у якім адзначаецца, што "Афармленне іншамоўных дзеясловаў пры дапамозе суфікса *-ава-* не змяняе лексічнага значэння гэтых асноў. У беларускай літаратурнай мове няма ніводнага прыкладу, каб пры дапамозе *-ірава-* быў утвораны дзеяслоў ад уласна беларускай асновы. Або хоць бы ад іншамоўнай, але каб дзеяслоў гэты быў арыгінальны, не скалькаваны з аналагічнага рускага" (Васілеўскі М.С. Дзеяслоўнае словаўтварэнне. - Мн., 1985, с. 78).

Другая частка дадзенага сцвярджэння ў тым, што беларускамоўныя дзеясловы з *-ірава-* / *-ырава-* --гэта рускія калькі, безумоўна, не выклікае ніякага прэрэчання, аднак з першай часткай выказвання, відаць, цяжка пагадзіцца. У беларускай мове ёсць такія дзеяслоўныя асновы, калі з далучэннем да іх суфікса *-ава-* усё ж можа змяняцца іх лексічнае значэнне, а гэта вядзе да развіцця дзеяслоўнай аманіміі. Параўн.: *буксіраваць* 'цягнуць за сабой на канаце (другое судна, аўтамашыну і пад.' -- *буксаваць* 'пра колы : круціцца, коўзаючыся па паверхні, не рухаючыся з месца'; *газіраваць* 'насычаць (вадкасць) газам' -- *газаваць* 'павялічваць хуткасць машыны, самалёта і пад.' , *камандзіраваць* 'адправіць (адпраўляць) куды-н. са службовым даручэннем'-- *камандаваць* 'вымаўляць словы каманды, аддаваць каму-н. каманду', *фармаваць* 'апрацоўваючы, прыдаваць якую-небудзь форму' -- *фарміраваць* 'выпрацоўваць адпаведныя рысы, ствараць, арганізоўваць'. Лексічная аманімія назіраецца і ў дзеяслоўных парах тыпу *суміраваць-сумаваць*, *пасіраваць - пасаваць*, *пазіраваць-пазаваць*, *парыраваць-парываць*, *тушыраваць-тушаваць*, *фарміраваць-фармаваць* і інш. Як правіла, такога тыпу дзеясловы адрозніваюцца не толькі значэннем, але маюць і розную лексічную спалучальнасць, і адпаведна не могуць быць узаемазамяняльнымі. Параўн.: *фармаваць* хлеб, цеста, цэглу -- *фарміраваць* светапогляд, уяўленне, калектыў; *камандаваць* парадам, байцамі, войскам -- *камандзіраваць* выкладчыка, студэнтаў.

У перыядычным друку часам не назіраецца дыферэнцыяцыі значэння такога тыпу дзеясловаў і іх дэрыватаў, што прыводзіць да няправільнага словаўжывання. Так, чытаем "... нормы рускай мовы фармаваліся з арыентацыяй на кніжна-пісьмовую традыцыю. (Роднае слова.); ... сваёй мэтай мае стварэнне пляцоўкі для стасункаў беларускіх творцаў, фармаванне адмысловага *communité*. (ЛіМ); Пагадненне заключана ў рамках далейшага ўмацавання ...адносін і фармавання адзінай інфармацыйнай прасторы. (Звязда).

Немагчыма замена суфікса *-ірава-/-ырава-* на суфікс *-ава-*, на нашу думку, і ў тым выпадку, калі першы з іх страчвае сваю фармальна-семантычную выразнасць: *шакіраваць* -- (*шакаваць?*), *бравіраваць* -- (*брававаць?*), *гарманіраваць* -- (*гарманавачь?*), *лабіраваць* -- (*лабаваць?*), *грасіраваць* -- (*грасавачь?*), *курураваць* -- (*кураваць?*), *лавіраваць* -- (*лававаць?*), *дэкарыраваць* -- (*дэкараваць?*), *штудзіраваць* -- (*штудаваць?*), *мусіраваць* -- (*мусаваць?*) і інш.

Замена дзеяслоўнага суфікса *-ірава-/-ырава-* немагчыма і тады, калі дзеяслоў мае вузкая тэрміналагічнае значэнне: *манціраваць*, *пасівіраваць*, *зандзіраваць*, *дэкаціраваць*, *сталіраваць*, *юсціраваць*, *дыфундзіраваць* і інш.

У большасці выпадках з пункту гледжання фармальна-семантычнай акрэсленасці і выразнасці могуць паралельна ўжывацца дзве формы: *акупіраваць* (*акупавачь*), *ампуціраваць* (*ампутаваць*), *візіраваць* (*візаваць*), *дамініраваць* (*дамінаваць*), *пламбіраваць* (*пламбаваць*), *рэзюміраваць* (*рэзюмаваць*), *калькіраваць* (*калькаваць*), *базіраваць* -- *базаваць* і інш.

Сёння адзначаецца высокая частотнасць дзеяслоўных формаў з *-ава-* ў мове перыядычных выданняў, у творах сталых і маладых літаратараў, у мове навукова-папулярных выданняў, паколькі яны з'яўляюцца дастаткова празрыстымі і выразнымі па сваім змесце і форме: *Пасля смерці яго бальзамавалі...* (Беларускі час); *Нядаўна патэлефанавалі з раёна і паведамлілі, што ўборка закончана...* (Звязда); *Надышоў час скарэктаваць усе намаганні даследчыкаў...* (Рэспубліка); *Згодна з падрыхтаваным праектам выканаўчая ўлада будзе дамінаваць...* (Беларускі час); *Селіна вымушаны былі дэпартаваць з Мінска.* (Звязда); *Хадановіч свядома эміграваў на новую тэрыторыю.* (ЛіМ); *Гэтую ікону трэба рэстаўраваць на прадмет боскай іконы. ..* (ЛіМ)

Афармленне іншамоўных дзеясловаў з дапамогай суфікса *-ава-* назіраецца і ў некаторых тэрміналагічных слоўніках. Напрыклад, у "Русско-белорусском математическом словаре" (Мн., 1993), "Тэрміналагічным слоўніку па вышэйшай матэматыцы для ВНУ" (Мн., 1993), "Руска-беларускім фізічным слоўніку" (Гродна, 1999) зафіксаваны лексемы *лімітаваць*, *інтэграваць*, *дыферэнцыяваць*, *трансфармаваць*, *нейтралізаваць* і інш.

Асваенне іншамоўных дзеясловаў з дапамогай суфікса *-ава-* сёння запатрабавана маўленчай практыкай беларускамоўных носьбітаў,

арыентацыяй на нацыянальную форму і змест лексічных адзінак, якія беларуская мова мела ў 20-ыя гады, што не пярэчыць у большасці выпадкаў словаўтваральным і лексічным заканамернасцям сучаснай беларускай мовы. Аднак, на нашу думку, не кожны дзеяслоў з суфіксам *-ірава-/-ырава-* можна "аўтаматычна" замяніць на адпаведную словаформу з суфіксам *-ава-*, а гэта сведчыць, што "працэс станаўлення форм з элементам *-ір-* у беларускай мове не закончыўся, ён працягваецца" (Васілеўскі М.С. Дзеяслоўнае словаўтварэнне. Мн., 1985. С.81).